

o. Dariusz Kasprzak
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Drugi millenaryzm w ujęciu Wiktoryna z Poetovium

Wiktoryn, pierwszy historycznie znany biskup rzymskiego miasta Poetovium (dziś: Ptuj w Słowenii) zmarł najprawdopodobniej w 304 roku, podczas prześladowań antychrześcijańskich dokonanych z rozkazu cesarza Dioklecjana. Przyjmuje się, że był on pierwszym egzegetą łacińskim, który zaczął upowszechniać alegorezę Orygenesusa w Kościele Zachodnim¹. Niektórzy badacze przypuszczają, że może on być autorem tzw. *Fragmentu Muratoriego*². Z dzieł egzegetycznych Wiktoryna do naszych czasów zachowały się jedynie następujące traktaty: *In Apocalipsin (Komentarz do Apokalipsy)*, traktat *De fabrica mundi (O budowie świata)*, *Fragmentum chronologicum (Fragment chronologiczny)* oraz komentarz *De x Virginitibus (O dziesięciu dziewicach)*³.

Niniejszy artykuł stanowi analizę millenaryzmu Wiktoryna z Poetovium, widzianego w perspektywie millenaryzmu wczesnochrześcijańskiego.

¹ Więcej danych na temat samego Wiktoryna z Poetovium oraz uprawianej przez niego egzegezy por. D. KASPRZAK, *Wiktoryn z Poetovium († 304) — pierwszy chrześcijański egzegeta łaciński*, „Analecta Cracoviensia” nr XLIII (2012) — (artykuł oddany do druku).

² J. J. ARMSTRONG, *Victorinus of Pettau as the author of the Canon Muratori*, „Vigiliae Christianae” 62 (2008), s. 1–34.

³ Edycje krytyczne: Victorinus Episcopus Petavionensis, *Opera*, J. Haussleiter (ed.), CSEL 49, Vindobonae 1916; edycja CSEL 49 została przedrukowana w PLS 1, k. 103–172; *Victorin de Poetovio: Sur l'Apocalypse et autres écrits*, M. Dulaey (ed.), sch 423, Paris 1997; VITTORINO DI PETOVIO, *Opere*, M. Veronese (ed.), Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileinsis II, (dalej jako: CSEA II), Roma 2002, s. 233–382.

Rodzaje millenaryzmu wczesnochrześcijańskiego

Przyjmuję, za Henrykiem Pietrasem, podstawowe rozróżnienie millenaryzmu wczesnochrześcijańskiego na dwa zasadnicze rodzaje: tzw. pierwszy millenaryzm według Apokalipsy św. Jana oraz tzw. drugi millenaryzm⁴. Pierwszy millenaryzm ma za podstawę wiarę w zmartwychwstanie w chrzcie, od przyjęcia którego rozpoczynało się dla chrześcijanina *millenium*, czyli królestwo mesjańskie na ziemi, mające trwać aż do końca czasów⁵. Jak zaznacza H. Pietras:

wiara ta była jakby przedłużeniem żydowskich nadziei związanych z królestwem mesjańskim, które miało trwać „tysiąc lat”, co oznacza bardzo długi okres czasu. Jezus, rozpoznany przez chrześcijan jako Mesjasz, obiecał wszystkim, którzy przyłączają się do Niego, swoją opiekę i obecność „po wszystkie dni, aż do skończenia wieku (Mt 28, 20). Chrześcijanie rozpoznawali tę obecność Chrystusa z nimi w różnych znakach, z czasem nazwanych sakramentami, a także wszędzie, zgodnie z wiarą o wszechobecności Boga⁶.

Wśród chrześcijan II i III wieku, najpierw w środowiskach judeochrześcijańskich, potem także wśród etnochrześcijan bardziej rozpowszechnił się jednak tzw. drugi millenaryzm⁷. Charakteryzował się on wyobrażeniami materialnymi i ziemskimi. Oczekiwane królestwo mesjańskie miało być prawdziwym królestwem ziemskim, jego stolicą miała być Jerozolima niebiańska, gdzie Chrystus będzie królował wraz z wiernymi zmartwychwstałymi. Jak trafnie zauważa H. Pietras, dla chrześcijan przywiązanych do takiej idei millenaryzmu:

pierwsze zmartwychwstanie nie oznaczało według nich chrztu, ale początek tego ziemskiego królestwa. Drugie przyjście Chrystusa, tak oczekiwane przez chrześcijan, począwszy od św. Pawła i potwierdzone

⁴ H. PIETRAS, *Eschatologia Kościoła pierwszych czterech wieków*, MT 55, Kraków 2007, s. 24–30, 63–82.

⁵ Por. U. VANNI, *Il millenarismo. Parametri per un discernimento cristiano alla luce di Apocalisse 20, 1–10*, „Sette e religioni” 1 (1991), s. 110–147.

⁶ H. PIETRAS, *Eschatologia Kościoła...*, dz. cyt., s. 63.

⁷ Por. M. SIMONETTI, *Il millenarismo cristiano dal 1 al. V secolo*, „Annali di storia dell'esegesi” 15/1 (1998), s. 7–20; artykuły z sesji *Millenaryzm wczesnochrześcijański*, „Tarnowskie Studia Teologiczne” 19/1 (2000), s. 3–66.

w ostatnim wersecie kanonicznej Apokalipsy, dla zwolenników tego millenaryzmu miało oznaczać początek tego królestwa, a nie koniec⁸.

Wierzenia millenarystyczne według idei tzw. drugiego millenaryzmu były podzielane przede wszystkim w tych środowiskach chrześcijańskich, w których Pismo Święte wyjaśniano w sposób dosłowny⁹. Miało to miejsce szczególnie w Azji Mniejszej, gdzie judaizm wywierał poważny wpływ na wspólnoty chrześcijańskie. W tych wspólnotach judeochrześcijańskich mocno zakorzeniło się żydowskie przeświadczenie religijne o ziemskim istnieniu królestwa mesjańskiego, które zostało zapoczątkowane wraz z pierwszym przyjściem Chrystusa, a które w pełni zrealizuje się podczas paruzji Mesjasza. Tendencje millenarystyczne wynikały z dosłownego interpretowania tekstu biblijnego, a w tym duchu ze ściśle literalnej egzegezy tekstu Ap 20–21. Według Jeana Daniéλου badającego zagadnienia pierwotnego rozwoju myśli judeochrześcijańskiej, możemy wyróżnić trzy zasadnicze typy tzw. drugiego millenaryzmu: małoazjatycki, syryjsko-babiloński oraz ukształtowany na ich bazie millenaryzm pośredni¹⁰.

Według **millenaryzmu małoazjatyckiego** ziemskie królestwo Chrystusa miałyby cechować się swoistą „rajskością”, którą Stary Testament i literatura apokaliptyczna odnosiła do czasów mesjańskich: pojednaniem wśród zwierząt, nadzwyczajną płodnością ziemi oraz oczywiście tysiącletnim okresem życia ludzi. **Millenaryzm syryjsko-babiloński** wychodził z kalkulacji astrologicznych co do kosmicznego tygodnia, który tworzyłyby siedem milleniów. Siedem milleniów miało korespondować z siedmioma dniami stworzenia, oraz wyobrażeniem królestwa mesjańskiego, pojętego jako „odpoczynek świętych”. Odmienne od koncepcji azjatyckiej, która zakładała ustanie akcji stwórczej ze strony Boga, koncepcja millenaryzmu syryjsko-egipskiego zakładała jej wzmożenie. **Millenaryzm pośredni** — Ireneusz z Lyonu dał podstawy dla takiej odmiany millenaryzmu, która łączyła elementy syryjsko-egipskie z wersją millenaryzmu azjatyckiego. Według Ireneusza (*Adversus Haereses* v, 35) w królestwie millenium byłyby trzy klasy ludzi: sprawiedliwi chrześcijanie (obywatele uprzywilejowani), sprawiedliwi żydzi (*derelecti*) oraz sprawiedliwi-wierzący poganie (*praeparati*). Tylko sprawiedliwi chrześcijanie mogliby być pełnoprawnymi obywatelami królestwa millenijnego, którym jako królowie będą władac

⁸ H. PIETRAS, *Eschatologia Kościoła...*, dz. cyt., s. 64.

⁹ Tamże, 82.

¹⁰ J. DANIÉLOU, *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn przed Soborem Nicejskim*, MT 39, tłum. S. Basista, Kraków 2002, s. 338–361.

wspólnie z Chrystusem. Drugą grupę — ocalonych w chiliastycznym królestwie — określono jako warstwę kapłańską i słuźebną. Trzy kategorie mieszkańców millenium będą tam żyły w ciele, w niewinności, bez grzechu i jego konsekwencji, kontemplując Chrystusa i przygotowując się poprzez ową wizję do przyszłej wizji Boga Ojca. Dwóm niższym grupom byłoby dane pozwolenie na małżeństwo, by mogli mnożyć wiernych obu swoich kościołów, tj. żydowskiego i pogańskiego. Sprawiedliwi chrześcijanie mieli posiadać charakterystykę fizyczną jak aniołowie, natomiast sprawiedliwi żydzi i poganie, mieli być jeszcze poddani prawom czasu i przestrzeni¹¹.

W III wieku wierzenia millenarystyczne tzw. drugiego millenaryzmu były już w poważnym kryzysie¹². W pierwszych dziesiątkach lat tego wieku rozpowszechniła się w chrześcijaństwie aleksandryjska interpretacja Pisma Świętego. Pantajnos, Klemens Aleksandryjski, a przede wszystkim Orygenes przeciwstawiali się materialistycznym tendencjom interpretacji biblijnej, zarówno tej żydowskiej jak i judeochrześcijańskiej. Dzięki asymilacji chrześcijaństwa ze spirytualizmem platońskim wspomniani teologowie aleksandryjscy doprowadzili pośrednio także do stopniowego zaniku tendencji millenarystycznych najpierw na chrześcijańskim Wschodzie, a następnie na Zachodzie¹³.

Chrześcijanie I wieku podzielający poglądy tzw. pierwszego millenaryzmu byli zgodni co do następujących przekonań: wierzyli w swoje zmartwychwstanie we chrzcie, czas królestwa millenijnego rozpoczął się według nich od przyjęcia chrztu, millenium miało trwać symboliczne tysiąc lat — czyli bardzo długo (do końca czasów, czyli do paruzji). Był to czas opieki i obecności Chrystusa dla wszystkich, którzy świadomie przyłączyli się do Niego. Chrześcijanie rozpoznawali obecność Pańską w różnych znakach, nazwanych z czasem sakramentami oraz wszędzie indziej, zgodnie z wiarą o wszechobecności Boga. Natomiast chrześcijanie II i III wieku, głównie ze środowisk judeochrześcijańskich Azji Mniej-

¹¹ D. KASPRZAK, *Millenaryzm: „ziemski raj” tylko dla wybranych sprawiedliwych — okres patrystyczny*, [w:] P. J. ŚLIWIŃSKI (red.), *W oczekiwaniu na Królestwo. Nadzieje i obawy związane z końcem tysiąclecia*, Kraków 2000, s. 89–124.

¹² M. SIMONETTI, *Il millenarismo In Oriente da Origene a Metodjo*, [w:] *Corona gratiarum*. Miscellanea Dekkers-Nijhoff's-Gravenhage, vol. I, Brugge 1975, s. 37–58; Tenże, *Il millenarismo cristiano dal I al V secolo*, „Annali di storia dell'esegesi” 15 (1998), s. 7–20; Tenże, *Il millenarismo in Occidente: Commodiano e Lattanzio*, „Annali di storia dell'esegesi” 15 (1998), s. 181–189.

¹³ M. WERNER, *Die Entstehung des christlichen Dogmas*, Bern-Tübingen 1954, s. 105–125; M. SIMONETTI, *Millenarismo* [w:] DPAC II, Casale Monferrato 1983, kol. 2248–2250.

szej, pod wpływem tendencji judaizujących, gdzie żywe było dosłowne interpretowanie tekstów biblijnych, wytworzyli poglądy, które w skrócie można nazwać tzw. drugim millenaryzmem. Dla zwolenników drugiego millenaryzmu chrzest był traktowany 'tylko' jako początek ziemskiego królestwa mesjańskiego, a co najważniejsze — nie dzielali oni wiary, że zmartwychstaną we chrzcie do życia wiecznego. Wierzyli natomiast, że dopiero wraz z drugim przyjściem Chrystusa na ziemię realnie rozpocznie się ich zmartwychwstanie i królowanie z Chrystusem. Opisy królestwa millenijnego według zwolenników drugiego millenaryzmu uderzały materialnością, ziemskością owego czasu. Stolicą owego królestwa miała być Jerozolima niebieska, która zstąpi na ziemię, a w mieście tym Chrystus będzie królował ze sprawiedliwymi.

Mimo że pod poglądami pierwszego millenaryzmu śmiało może podpisać się chrześcijanin każdego czasu, w umysłach wielu ludzi, przywiązanych bardziej do tradycji żydowskiej, zwyciężył w II i III wieku tzw. drugi millenaryzm. Jednym ze zwolenników tej idei był niewątpliwie Wiktoryn, bp Pœtovium.

Millenaryzm Wiktoryna z Pœtovium

Wiktoryn z Pœtovium był millenarystą, lecz jego przynależność do chiliazmu nie była ani pełna ani bezwarunkowa. Według podanych wcześniej zasad millenaryzm Wiktoryna można zaliczyć do tzw. drugiego millenaryzmu¹⁴, typu pośredniego¹⁵. Wiktoryn jako egzegeta był pod dużym wpływem egzegezy aleksandryjskiej, dlatego jego koncepcja millenium zachowała podstawowe cechy drugiego millenaryzmu, choć nie można określić jego poglądów jako typowego millenaryzmu małoazjatyckiego, syryjsko-babilońskiego czy millenaryzmu pośredniego jak u Ireneusza z Lugdunum. Zdaniem Carmelo Curti widoczne w pismach Wiktoryna wpływy egzegezy aleksandryjskiej spowodowały alegoryzującą reinterpretację materialistycznej wizji żydowskiego pojmowania millenium, co pośrednio potwierdza tezę o kryzysie kultury małoazjatyckiej w ówczesnym chrześcijaństwie¹⁶.

¹⁴ H. PIETRAS, *Eschatologia Kościoła...*, dz. cyt., s. 63–64.

¹⁵ J. DANIEŁOU, *Teologia judeochrześcijańska...*, dz. cyt., s. 361.

¹⁶ C. CURTI, *Il regno millenario in Vittorino di Petovio*, „Augustinianum” 18/3 (1978), s. 422–423.

Wiktoryn z *Pœtovium* w duchu egzegezy dosłownej interpretuje tylko tekst Ap 20–21, w czym rzeczywiście jest wiernym kontynuatorem judeochrześcijańskich millenarystów z Azji Mniejszej II wieku. Jednak zasadnicza wykładnia interpretacyjna Pisma Świętego, jaką podaje Wiktoryn w pozostałych tekstach jest już typową egzegezą alegoryczną¹⁷. W ujęciu alegorycznym bestią, która wychodzi z morza i zabija, jest według Wiktoryna Imperium rzymskie; prostytutką, która siedzi na siedmiu wzgórzach — miasto Rzym, siedem głów bestii — to siedmiu cesarzy rzymskich od Nerona do Domicjana¹⁸.

Specyficzną zasadą odczytywania tekstów biblijnych w duchu alegorezy była dla Wiktoryna rekapitulacja. Widać to szczególnie w jego komentarzu do Apokalipsy¹⁹. W opinii Martine Dulaey Apokalipsa wg św. Jana była odczytywana przez Wiktoryna jako teologiczna i literacka rekapitulacja całego Pisma²⁰. Księga ta posiada bowiem strukturę repetytywną, co pozwoliło Wiktorynowi na postawienie tezy, iż Janowa Apokalipsa nie prezentuje ciągłego i uporządkowanego wyjaśniania faktów, jakie mają następować w nadchodzących czasach, ale w tekście tym zostały opisane w wielości wyobrażeń same wydarzenia. Stąd rozmaite figury, jak np. trąby i kielichy (Ap 8, 6–9.21; 16, 1–21) jedynie powtarzają literacko ten sam fakt, jaki dokona się tylko jeden raz. Dlatego zadaniem egzegezy jest rozpoznać wielość owych figur retorycznych, aby określić jedność wydarzeń, jakie literacko opisują rozmaite figury apokaliptyczne²¹. Podstawą takiej

¹⁷ G. PANI, *Vittorino di Petovio. Il metodo esegetico nel più antico commento latino all'Apocalisse*, [w:] L. PADOVESE (red.), *Atti del 9. Simposio di Efeso su S. Giovanni Apostolo*, Roma 2003, s. 161–180; M. ADINOLFI, *APC 1 nel commentario di Vittorino di Petovio*, [w:] L. PADOVESE (red.), *Atti del 9. Simposio di Efeso su S. Giovanni Apostolo*, Roma 2003, s. 181–185; G. PANI, *Le sette chiese nel commento all'Apocalisse Vittorino di Petovio*, [w:] L. PADOVESE (red.), *Atti del 10. Simposio di Efeso su S. Giovanni Apostolo*, Roma 2005, s. 149–171.

¹⁸ G. PANI, *Chiesa, impero romano e Anticristo nel Commento all'Apocalisse di Vittorino di Petovio*, [w:] S. KRAJNC (red.), *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti Sv. Viktorina Ptujškega. Zbornik razprav*, Ptuj 2003, s. 227–255; Tenże, *L'Anticristo nel commento all'Apocalisse di Vittorino di Petovio*, [w:] E. BOSETTI, A. COLACRAI (red.), *Apokalypsis. Percorsi dell'Apocalisse di Giovanni*, Assisi 2005, s. 677–701.

¹⁹ G. PANI, *Vittorino di Petovio. Il metodo esegetico...*, dz. cyt., s. 172–175.

²⁰ M. DULAËY, *Victorin de Poetovio: Premier Exégète Latin*, t. 1, Collection des études augustiniennes, Série antiquité 139, Institut d'études augustiniennes, Paris 1993, s. 221–233, a szczególnie s. 103–105.

²¹ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin IX, 2: „Tuba autem verbum est potestatis;*

zasady egzegetyczno-teologicznej było przekonanie, że Pismo Święte jest dziełem Ducha Świętego, który objawia się w wielkim bogactwie form, bogactwie nieskończonym²². Jako że umysł ludzki w swej ziemskiej komunikatywności jest ograniczony wobec Ducha, nieskończone bogactwo duchowe tego samego przekazu słowa Bożego zostaje wielokrotnie wyrażone przez Ducha, ten sam przekaz Boga jest przez niego powtarzany po to, aby człowiek doszedł do poznania przekazu takiego, jakiego chce Bóg²³.

W duchu aleksandryjskiej alegorezy Wiktoryn wyjaśniał, że siedem dni stworzenia jest pierwowzorem wszystkich tygodni²⁴. Żydowski szabat rytualny został już zniesiony w czasach prorockich (por. Iz 1, 13; z 2, 13), należy zachowywać jedynie autentyczny i sprawiedliwy szabat siódmego millenium²⁵. Dzień siódmy jest bowiem wprowadzeniem do kontemplacji Chrystusa²⁶. Natomiast możliwość istnienia szabatu siódmego millenium była wyprowadzana przez Wiktoryna z klasycznego dla millenarystów drugiego millenium dosłownego interpretowania Ps 90 (89), 4 i Ap 20, 6:

Dlatego Pan przyznał każdemu z siedmiu dni stworzenia czasokres siedmiu tysięcy lat, tak bowiem zostało wyznaczone: „W twoich oczach Panie tysiąc lat jest jak jeden dzień”²⁷. Zatem, w oczach Bożych każdy z nich został ukonstytuowany z tysiąca lat: „siedem”, jak to zostało rzeczywiście zapisane, jest „oczu Pana”²⁸. Stąd, jak to zostało już przypo-

et licet repetat per *fialas*, non quasi bis factum esse dicat, sed quoniam semel quoc futurum est, a Deo decretum est eis ut fiat, ideo bis dicitur”: CSEA II, s. 290.

²² Por. WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* 1, 1.6; 8, 2; 10, 2; 88, 6; 90, 1.

²³ Por. WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* 8, 2.

²⁴ WIKTORYN Z POETOVIVM, *De fabrica mundi* 1: „Idcirco igitur quoniam septenaric numero dierum et caelestia et terrestria omnia reguntur, principii loco de hac septimana, omnium septimanarum regina, meditabor, et prout potuero virtutis diem in eius consumptionem conabor exprimere”: CSEA II, s. 328.

²⁵ WIKTORYN Z POETOVIVM, *De fabrica mundi* 6: „Esaisas quoque et ceteri collegae eius sabbatum resolverunt, ut verum illud et iustum sabbatum septimo milliari annorum observaretur”: CSEA II, s. 332.

²⁶ WIKTORYN Z POETOVIVM, *De fabrica mundi* 9: „Humanitatem quoque suam septenario numero consummat: nativitatis, infantiae, pueritiae, adulescentiae, iuventutis, perfectae aetatis, occasus”: CSEA II, s. 336.

²⁷ Por. Ps 90 (89), 4: „Bo tysiąc lat w Twoich oczach jest jak wczorajszy dzień, który minął, niby straż nocna”; 2 P 3, 8: „Niech zaś dla was, umiłowani, nie będzie tajną to jedno, że jeden dzień u Pana jest jak tysiąc lat, a tysiąc lat jak jeden dzień”.

²⁸ Por. Za 4, 10b: „Siedem owych [lamp] to oczy Pana, które przypatrują się całe ziemi”.

mniane, autentyczny jest szabat siódmego millenium, kiedy Chrystus zakróluje²⁹ ze swoimi wybranymi³⁰.

W swoim *Komentarzu do Apokalipsy* Wiktoryn próbował pogodzić judeochrześcijańską ideę drugiego millenaryzmu z aleksandryjską egzegezą alegoryczną. Zdaniem Carmelo Curti taka próba godzenia interpretacji literalnej z interpretacją alegoryczną wskazuje na fakt, że Wiktoryn z Poetovium znalazł się na skraju wpływów dwóch kultur przekazujących przesłanie chrześcijańskie: tradycji judeochrześcijańskiej z Azji Mniejszej oraz tradycji aleksandryjskiej. Egzegeza większości rozdziałów *Apokalipsy*, czyli rozdziałów od 1 do 19, jaką podaje Wiktoryn, jest egzegezą wyłącznie alegoryczną. Natomiast przewaga interpretacji literalnej nad alegoryczną jest widoczna właśnie w komentowaniu Ap 20–21³¹.

Na czas millenijnego przyjścia i tysiącletniego królowania Chrystusa na ziemi sam diabeł i jego zbuntowani aniołowie mają być jeszcze zamknięci w „tartarze Gehenny” (*tartarum gehennae*). Zostaną oni uwolnieni dopiero na zakończenie królestwa millenijnego, ze względu na poddanie ostatecznej próbie osądu tych narodów, które wcześniej służyły Antychrystowi, po czym nastąpiłby dzień sądu ostatecznego (*catholice iudicium*)³².

Wiktoryn, jako przedstawiciel drugiego millenaryzmu, w swojej dosłownej interpretacji *Apokalipsy* 20–21 rozróżnia dwa zmartwychwstania: pierwsze millenijne oraz drugie — „ostateczne zmartwychwstanie”³³, na koniec królestwa millenijnego, będącego zmartwychwstaniem na sąd

²⁹ Ap 20, 6: „Błogosławiony i święty, kto ma udział w pierwszym zmartwychwstaniu: nad tymi nie ma władzy śmierć druga, lecz będą kapłanami Boga i Chrystusa i będą z Nim królować tysiąc lat”.

³⁰ Wiktoryn z Poetovium, *De fabrica mundi* 6: „Sic enim cautum est: *In oculis tuis, Domine, mille anni ut dies una*. Ergo in oculis Dei singula milia annorum constituta sunt: *septem enim habeo oculos Domini*. Quapropter, ut memoravi, verum illud sabbatum est septimum miliarum, in quo Christus cum electis suis regnaturus est”: CSEA II, s. 336.

³¹ C. CURTI, *Il regno millenario...*, dz. cyt., s. 425–426.

³² WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XX, 1: „*Coccineum autem zabulum includi et omnes angelos eius refugas in tartarum gehennae in adventum Domini nemo ignoret «et» post mille annos dimitti propter gentes, quae serviverint Antichristo, ut ipsae solae pereant, quia sic meruerunt; dein fieri catholice iudicium*”: CSEA II, s. 310; por. G. PANI, *Chiesa, impero Romano...*, dz. cyt., s. 227–255; Tenże, *L'Anticristo nel commento all'Apocalisse...*, dz. cyt., s. 677–701.

³³ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XX, 2: „*surgent in novissima tuba post annos mille, id est in novissima resurrectione*”: CSEA II, s. 310.

ostateczny³⁴. Na dźwięk ‘pierwszej trąby’, która obwieści czas rozpoczęcia królestwa millenijnego nastąpi zmartwychwstanie, w domyśle wybranych i sprawiedliwych³⁵. W zamyśle zwolenników drugiego millenaryzmu, w tym i Wiktoryna, ich wybór do królestwa millenijnego miałby być szczęśliwą zapowiedzią wyłącznie ich zbawienia, gdyż cała reszta ludzkości, nie będąc członkami królestwa millenijnego, miałaby zmartwychwstać tylko po potępieniu na sądzie ostatecznym i karę w piekle³⁶.

Biskup Pœtovium opisywał okres eschatologicznego millenium jako okres królowania Chrystusa na ziemi pośród Jego wybranych, świętych, czyli chrześcijan³⁷, którym będą służyć do dnia Sądu Ostatecznego najgodniejsi przedstawiciele ocalałych narodów:

Biały koń i ten, kto na nim zasiada: ukazuje naszego Pana, który przybywa z wojskiem niebieskim, aby królować; podczas jego przybycia wszystkie narody zostaną zebrane i upadną pod mieczem. Ale inne, które będą bardziej szlachetne, zostaną ocalone, aby w niewoli służyć świętym; są one tymi samymi, które pod koniec czasów, kiedy zakończy się królestwo świętych, przed sądem, muszą zostać zabite, jeden raz uwolniony na nowo diabeł³⁸.

³⁴ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin xx*, 2: „Ubi esse ergo audivimus novissimam tubam, intellegere debemus et primam: haec autem sunt duae *resurrectiones*”: CSEA II, s. 310.

³⁵ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin xx*, 2: „Hanc *primam resurrectionem* et Paulus ad ecclesiam Macedoniam ita dixit: [...]. Audivimus dici tubam; observandum est quod alio loco apostolus aliam tubam nominat”: CSEA II, s. 310, por. 1 Tes 4, 15–17.

³⁶ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin xx*, 2: „Quotquot ergo non anticipaverint surgere in *prima risurrectione* et *regnare cum Christo* super orbem — super gentes universas —, surgent in novissima tuba post annos mille, id est in novissima *resurrectione*, inter impios et peccatores et varii generis commissores. Merito adiecit dicendo: *Beatus et sanctus qui habet partem in prima anastase: ad hunc mors secunda non habet potentatem. Mors autem secunda castigatio est in infernum*”: CSEA II, s. 310.312.

³⁷ WIKTORYN Z POETOVIVM, *De fabrica mundi* 6: „Quapropter, ut memoravi, verum illud sabbatum est septimum miliarum, in quo Christus cum electis suis regnaturus est”: CSEA II, s. 332.

³⁸ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin xix*: „*Equum autem album et sedentem super eum*: Dominum nostrum cum exercitu caelesti advenientem ad regnandum ostendit, cuius in adventu omnes colligentur gentes et gladio cadent. Ceterae autem, quae fuerint nobiliores, servabuntur in servitute sanctorum, quas et ipsos quidem oportet in novissimo tempore consummato regno sanctorum ante iudi-

Millenijne królowanie Chrystusa i chrześcijan miało się dokonać „w mieście przysłym i pięknym”³⁹. W świetle dosłownej interpretacji Ap 20 Wiktoryn identyfikuje owo miasto święte, które jest opisane w Ap 21, z ziemską Jerozolimą. Co więcej, podobnie jak pozostali reprezentanci „drugiego millenaryzmu” antycypuje on zstąpienie na ziemię niebiańskiej Jerozolimy przed sądem ostatecznym i lokalizuje je właśnie w czasie millenium, co nie zgadza się z opisem kanonicznej Apokalipsy, która umieszcza owo wydarzenie w okresie po sądzie ostatecznym⁴⁰.

Millenium w ujęciu Wiktoryna to okres, który dla chrześcijan cierpiących w życiu doczesnym dla Pana będzie rekompensatą polegającą na cieszeniu się przez tysiąc lat obfitością wszelkich dóbr materialnych⁴¹. Jako chrześcijan nagrodzonych królestwem millenijnym Wiktoryn traktuje ogólnie tych, którzy służyli Chrystusowi⁴², tych, którzy zostali pozbawieni swoich dóbr ze względu na przynależność do Chrystusa⁴³, którzy zostali zabici ze względu na przynależność do Chrystusa⁴⁴ oraz obrażani za swoją ziemską posługę i nazywani świętokradcami „kapłani Pańscy”, którzy w królestwie milenijnym staną się „ministrami Boga”⁴⁵. W Jerozolimie ziemskiej czasów millenium mieliby przebywać również sprawiedliwi Żydzi, to jest ci spośród narodu żydowskiego, którzy nawrócili się do Chrystusa dzięki eschatologicznemu przepowiedaniu Eliasza, o których zaświadczał sam Duch Święty, że są dziewicami nie tylko w cielesności, ale i w języku⁴⁶.

cium rursus dimisso diabolo interfici”: CSEA II, s. 308–310 (podają własne tłumaczenia tekstów Wiktoryna, uwaga D. K.).

³⁹ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XX, 2: „in hac eadem *prima resurrectione* et civitas futura et speciosa”: CSEA II, s. 310.

⁴⁰ C. CURTI, *Il regno millenario...*, s. 427.

⁴¹ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XXI, 5: „In hoc regno, qui fraudati sunt in bonis propter nomen Domini, etiam omnibus sceleribus et carceribus necati multi — sed ante adventum Domini prophetas sanctos lapidati necati secati sunt — accipient solatium suum”: CSEA II, s. 314.

⁴² WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XXI, 5: „servis suis”: CSEA II, s. 314.

⁴³ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XXI, 5: „qui fraudati sunt in bonis propter nomen Domini”: CSEA II, s. 314.

⁴⁴ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XXI, 5: „omnis sceleribus et carceribus necati multi prophetas, sanctos lapidati necati secati sunt — accipient solarium suam”: CSEA II, s. 314.

⁴⁵ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XXI, 5: „In hoc regno *sacerdotes Domini docentur ministri Dei*, quomodo dicuntur sacrilegi”: CSEA II, s. 314.

⁴⁶ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XX, 1: „Et vixerunt, inquit, mortui scripti

W królestwie millenijnym wyobrażanym sobie przez Wiktoryna w komentarzu do Ap 20–21 powrócił zatem schemat tradycyjny dla przedstawicieli drugiego millenaryzmu: antycypowane do opisu kanonicznej Apokalipsy zstąpienie Jeruzolimy niebieskiej już w czasach millenijnych, podczas gdy tekst Ap 20–21 mówi o jej zstąpieniu dopiero po sądzie ostatecznym oraz charakterystyczny opis materialnego dobrobytu panującego w królestwie millenijnym. Brak natomiast typowego dla judeochrześcijańskich przedstawicieli drugiego millenaryzmu (np. Papiasz z Hierapolis czy Cerynt) opisu panujących w millenium przyjemności zmysłowych czy millenijnych małżeństw. W opisie królestwa millenijnego w ujęciu Wiktoryna można natomiast zaobserwować swoistą koegzystencję dóbr materialnych i dóbr duchowych⁴⁷.

Carmelo Curti zauważył w komentarzu Wiktoryna do Ap 20–21 cały szereg cytatów ze Starego i Nowego Testamentu, w których biskup Pœtovium widział prefigurację millenijnego miasta i millenijnego królowania sprawiedliwych (Rdz 13, 14–15; 15, 18; Ps 71, 8; Iz 4, 5; 60, 1; 60, 19; 60, 20; Ps 71, 16; Dn 2, 38–40; 2, 43–44; 7, 18; 1 Kor 15, 25; Ap 15, 2; Mt 19, 29; 26, 29). Zdaniem C. Curtiego była to próba udowodnienia istnienia królestwa millenijnego poprzez aprioryczny dowód skrypturystyczny. Takie usiłowanie było znaczące, gdyż świadczyło, że teza o tzw. drugim millenaryzmie była już mocno wątpliwa dla chrześcijan III wieku⁴⁸. Nie dało się jej wyprowadzić wprost z samego tekstu biblijnego Ap 20–21, dlatego poszukiwano w Piśmie Świętym miejsc analogicznych, mających pomóc w dowodzeniu, że jest on możliwy i wręcz zapowiadany w pozostałych tekstach biblijnych. Była to jednak próba rozpaczliwa, bo dowodziła kryzysu i schyłku pomysłów na drugi millenaryzm.

W omawianych powyżej tekstach komentarza do Apokalipsy Wiktoryn, podobnie jak inni millenaryści drugiego millenaryzmu, podawał fundamentalistycznie dosłowną interpretację tekstu z Ap 20–21, ale najbardziej charakterystycznym aspektem jego opisu królestwa millenijnego są 'swoiste' wstawki alegoryczne. Np. w duchu maksymalistycznej spiry-

in libro vitae et regnaverunt cum Christo mille annos. Haec resurrectio prima Beatus et sanctus qui habet partem in resurrectione prima: ad hunc mors secundae non habet potestatem. De hac resurrectione ait: Et vidi agnum stantem et cum ec CXLIII milia, id est cum Christo stantes, eos scilicet qui ex Iudeis in novissimo tempore sunt credituri per praedicationem Heliae, quos non solum testatur Spiritus corpore virgineo sed et lingua": CSEA II, s. 310.

⁴⁷ C. CURTI, *Il regno millenario...*, dz. cyt., s. 429–430.

⁴⁸ C. CURTI, *Il regno millenario...*, dz. cyt., s. 428–429.

tualizacji niebiańskiej Jerozolimy, która zdaniem millenarystów zstąpi z nieba na czas trwania królestwa millenijnego⁴⁹, tłumacząc alegorycznie wizję dwunastu bram miasta niebieskiego (Ap 21, 21), dostrzegał w niezamkniętych bramach z pereł reprezentację apostołów stale udzielających łaski od Boga⁵⁰. W wizji dwunastu otwartych bram niebieskiego Jeruzalem Wiktoryn widział także podporządkowanie się Niebieskiemu Jeruzalem przez okoliczne narody, oraz wezwanie do zrównania między sobą i oczyszczenia owych narodów-prowincji od Wschodu do Północy, co dokona się mocą Ducha Świętego, tak że na dzień przyścia Pana będzie już pośród nich panował Duch Święty:

Jego bramy są zbudowane każda z jednej pereł; po trzy z każdej strony, nie są zamknięte, lecz otwarte; Pismo wyjaśnia należycie uzasadnienie tego stanu rzeczy: są tam przynoszone dary królów, którzy będą mu służyć, z regionów i z narodów; odnosi się to do podporządkowania tych ostatnich, o czym już mówiliśmy. Ale miasto nie jest tak wyobrażone, jakbyśmy zwyczajnie sobie to wyobrażali, gdyż bez przewodnika nie jesteśmy w stanie wyobrazić sobie nic większego od tego, co już słyszeliśmy, czy widzieliśmy; Stąd, miastem jest nazwany cały rejon wschodnich prowincji, co obiecano patriarsze Abramowi. Spójrz przed siebie, powiada i rozejrzyj się z tego miejsca, na którym stoisz, to jest od wielkiej rzeki Eufrat aż do rzeki Egiptu; cały ten kraj, który widzisz, daję tobie i twemu potomstwu na zawsze. Następnie Duch Święty powiada: Będziesz panował od morza do morza — to jest od Morza Czerwonego w Arabii aż do morza Północnego, którym jest morze Fenicji — aż do krańców ziemi: są to rejony Syrii większej. Jest jasnym, że wszystkie te prowincje będą wyrównane i oczyszczone na przybycie Pana i kiedy blask zstąpi z nieba jak chmura, będą wszystkie przybrane światłością, która zstępuje z wysoka, wyższą od światła słońca⁵¹.

⁴⁹ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XXI, 1: CSEA II, s. 312; por Ap 21, 21.

⁵⁰ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XXI, 6: „*Portas autem margaritas apostolos esse ostendit. Non clauduntur, inquit: gratia per illos data est, numquam autem eadem clauditur*”: CSEA II, s. 316.

⁵¹ WIKTORYN Z POETOVIVM, *In Apocalipsin* XX, 2: „*Portas vero eius de singulis margaritis, ternas ex omnibus partibus, non clausas, sed esse apertas; multam rationem ostendit scriptura adferri ibi munera regnum servitorum, regionum et gentium: de subditiōne novissimorum, de quibus tractavimus, ait. Sed civitas non ita ut novimus intellegitur; nos enim nihil amplius possumus arbitrari sine duce, quam quod audivimus et vidimus. Ceterum dicitur civitas omnis illa provinciarum orientalium regio promissa patriarchae Abrahae. Aspice, inquit, in caelo, a loco, in*

W tak duchowej interpretacji tekstu Apokalipsy Wiktoryn był niewątpliwie uczniem Orygenesesa. Paradoksalnie — nawet jeśli oddalał się od mistrza aleksandryjskiego przez swoją inklinację millenarystyczną, to poszczególne teksty apokaliptyczne wyjaśniał najczęściej w duchu egzegezy duchowej, alegoryzując to, co millenarzyści w Ap 20–21 tłumaczyli dosłownie⁵². Wiktoryn z Poetovium stosując alegoryczne tłumaczenie tekstów apokaliptycznych o wydzwisku millenarystycznym nie był jednak typowym przedstawicielem drugiego millenaryzmu. Oscylował pomiędzy tłumaczeniem dosłownym a alegorycznym, wskazując tym samym na dwa źródła takich wyjaśnień. Z jednej strony na millenarystyczną, małoazjatycką tradycję judeochrześcijańską, a z drugiej strony na wpływ teologii aleksandryjskiej, przede wszystkim samego Orygenesesa.

Jest zatem bardzo prawdopodobne, że owo przemieszenie przez Wiktoryna dosłownej egzegezy millenarystycznej z egzegezą duchowo-alegoryczną stało się powodem swoistego odpuszczenia mu 'win millenarystu' przez Hieronima ze Strydonu. Ten ostatni powołując się bowiem na wykorzystywanie egzegezy Orygenesesa przez Wiktoryna i zestawiając go obok innych tak czyniących jak np. Hilarego z Poitiers czy Ambrożeo z Mediolanu, usprawiedliwiał tym samym własne korzystanie z dzieł Orygenesesa...⁵³.

quo modo tu stas id est a flumine magno Eufrate usque ad flumen Aegypti; omnem terram quam tu aspicias, tibi dabo illam et semini tuo. Deinde Spiritus Sanctus ait: *Dominabitur a mari usque ad mare* — id est a mari rubro, quod est Arabiae, usque ad mare Aquilonis, quod est mare Fenicis — *et usque ad fines terrae*: sunt Syriae maioris partes. Has igitur provincias universas aequari et mundari in adventum Domini et claritate descendente de caelo tamquam nebula superfluente lumine claritatem solis et de insuper in circuitu contegi manifestum est": CSEA II, s. 312.

⁵² C. CURTI, *Vittorino di Petovio*, [w:] A. DI BERARDINO (red.), *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane* (dalej jako: NDPAC), vol. 3, Genova-Milano 2008, k. 5684.

⁵³ M. DULAËY, *Jérôme, Victorin de Poetovio et le millénarisme*, [w:] Y.-M. DUVAL (red.), *Jérôme entre l'Occident et l'Orient*, Paris 1988, s. 83–98; C. CURTI, *Girolamo e il millenarismo di Vittorino di Petovio*, „Annali di Storia dell'Esgesi” 15/1 (1998) s. 191–203; M. VERONESE, *Radici culturali di Vittorino di Poetovio*, [w:] S. SATELIA (red.), *Italia e Romania. Storia, Cultura e Civiltà a confronto*, Bari 2004, s. 181–194; C. CURTI, *Vittorino di Petovio...*, dz. cyt., NDPAC 3, k. 5683–5685.

Zakończenie

Wiktoryn z Pœtovium w tłumaczeniu kwestii eschatologicznych był przedstawicielem drugiego millenaryzmu. Nie podkreślał on wiary w zmartwychwstanie we chrzcie, od przyjęcia którego dla chrześcijanina rozpoczynało się *millenium*, czyli królestwo mesjańskie na ziemi, mające trwać aż do końca czasów. Nie był zatem przedstawicielem tzw. pierwszego millenaryzmu. Natomiast eschatologiczne millenium byłoby wg Wiktoryna okresem ziemskiego królowania Chrystusa na ziemi pośród Jego wybranych, świętych chrześcijan, żydów i pogan. Przez ostatnie, siódme tysiąclecie ziemskiej ludzkości niebieska Jerozolima, miasto przyszłe i święte, na ten okres zstąpiłoby z nieba na ziemię, a jego ludzcy mieszkańcy cieszyliby się w nim — tytułem rekompensaty za cierpienia poniesione dla wiary chrześcijańskiej — obfitością wszelkich dóbr materialnych. Obok tego materialnego, klasycznego dla judeochrześcijan tłumaczenia millenium, Wiktoryn podkreślał jednak znaczenia duchowe dóbr millenijnych, co było z kolei nietypowe dla skupionych na materialnym wymiarze szczęścia przedstawicieli drugiego millenaryzmu. Owa koegzystencja dóbr materialnych i duchowych w millenijnej Jerozolimie niebieskiej, która zstąpiłaby na tysiąc lat na ziemię, świadczyła o ewidentnym wpływie egzegezy i teologii Orygenesusa na Wiktoryna.

Streszczenie

Drugi millenaryzm w ujęciu Wiktoryna z Pœtovium

Wiktoryn z Pœtovium (zm. 304), chronologicznie pierwszy egzegeta chrześcijański piszący w języku łacińskim, w tłumaczeniu kwestii eschatologicznych był przedstawicielem tzw. drugiego millenaryzmu (wg klasyfikacji Henryka Pietrasa). W przeciwieństwie do przedstawicieli pierwszego millenaryzmu nie podkreślał on wiary w zmartwychwstanie we chrzcie, od przyjęcia którego dla chrześcijanina rozpoczynało się *millenium*, czyli królestwo mesjańskie na ziemi, które ma trwać aż do końca czasów. Eschatologiczne milenium byłoby wg Wiktoryna okresem ziemskiego królowania Chrystusa na ziemi pośród Jego wybranych, świętych chrześcijan, żydów i pogan. Przez odstanie, siódme tysiąclecie ziemskiej ludzkości, niebieska Jerozolima, miasto przyszłe i święte, na ten

okres zstąpiłoby z nieba na ziemię, a jego ludzcy mieszkańcy cieszyliby się w nim — tytułem rekompensaty za cierpienia poniesione dla wiary chrześcijańskiej — obfitością wszelkich dóbr materialnych. Obok tego materialnego, typowego dla judeochrześcijańskich tłumaczenia milenium, Wiktoryn podkreślał jednak znaczenia duchowe dóbr milenijnych, co było z kolei nietypowe dla skupionych na materialnym wymiarze szczęścia milenarystów drugiego typu. Owa koegzystencja dóbr materialnych i duchowych w milenijnej Jeruzolimie niebieskiej, która zstąpiła na tysiąc lat na ziemię, ujawnia się u Wiktoryna ewidentny wpływ egzegezy i teologii Orygenesusa.

Summary

The Second Millenarism in the St. Victorinus of Pœetovio Teachings

St. Victorinus of Pœetovio († 304) was the first Christian exegete who wrote in Latin. He was an exponent of the eschatological doctrine known as the second millenarism (after Henry Pietras classification). According to St. Victorinus the eschatological Millenium is the earthly reign of Jesus over His chosen, His Saints, Christians, Jews and pagans. In the last one, the seventh millennium, Heavenly Jerusalem, the new holy city will come down from Heaven. Her inhabitants will enjoy there an abundance of all kinds of material goods as compensation for suffering for their faith. Apart from this material aspect, which was characteristic of the Judeo-Christian interpretation, St. Victorinus stressed the spiritual meaning of millenaristic goods. But then again it wasn't typical of Millenarianism which were concentrated on the material dimension of felicity. This co-existence of both material and eternal goods in the Millennial Heavenly Jerusalem obviously displays the influence of the great Christian theologian end exegete — Origen.